

Sámán — a szó és értelme

“Шаманы... а какія слова при наговорахъ употребляютъ, или кого призываютъ на помощь, какъ важной ихъ тайны, вывѣдать не возможно.”

Словарь Русскихъ суетврій — 1782

A sámánizmusról szóló világméretű szakirodalomban viszonylag kevés figyelmet szenteltek magának a *sámán* szónak. Szótörténeti, etimológiai kísérletek igazában nyelvészetben kívüli (vallástörténeti, művelődéstörténeti stb.) érvekre hivatkoztak, anélkül azonban, hogy ezeket bármikor is kritikailag értékelték volna. A vallástudományi dolgozatok, kézikönyvek (nem egyszer a nagyközönségnek szánt, többé-kevésbé hangzatos áttekintések) pedig elemi filológiai ismeretek nélkül érintik a sámánok megnevezéseit, ezek összefüggéseit, történeti és nyelvészeti elemzésük lehetőségeit. E tekintetben a magyar tudomány sem kivétel. A legutóbbi etimológiai összegezés (Benkő 1976. 481ab) szerint például a magyarban a *sámán* szó 1799 óta ismert, valószínűleg a német tudományos nyelvből való átvétel, eredete az oroszban keresendő, ahová viszont a mandzsu-tunguz *samán* ‘sámán’ szó jutott el, amelynek eredeti értelme ‘tudó’, és a mandzsu-tunguz *sa-* ‘tud’ igéből eredeztethető. Az itt említett irodalom utal ugyan etnológiai és vallástudományi dolgozatokra is, magát az etimológiát ebben a formában Diószegi Vilmos cikkéből (1947) vették át. Diószegi már egy hosszú hagyomány végét képviseli, és elgondolásai gyakorlatilag minden egyes részben kijavításra szorulnak, pontosabban már 1947-ben sem voltak tarthatók. Anélkül, hogy a sokféle ágazó kérdés minden egyes nyelvtörténeti részletét itt külön érinteném a ‘sámán’ szó ilyen etimológiáját illetően a következő történeti fejlődés lebeghetett az ezt a megoldást képviselők szeme előtt.

A mandzsu-tunguz *sam*, *sám* vagy *šam* ‘sámán’ belső keletkezésű szó, a *sa-* igéből, jelentését körülbelül a magyar ‘tudós’ (a néphitben szinte mindmáig megfigyelhető elnevezés természetfeletti tudással is rendelkező személy számára) közelíti meg. Nincs szükség tehát arra, hogy más népeknél keressük

e szó etimológiáját. Diószegi nézete több szempontból is ellentétben áll más etimológiai kísérletekkel. Schott már 1842-ben egy másik etimológiát érintett, amelyet Németh Gyula, valamint Laufer is megvizsgált. Eszerint a nemzetközileg ismert *sámán* szó az oroszon át tunguz eredetű, ahol is a *šaman* szó végső soron egy szanszkrit (pontosabban páli) *samaṇa* ~ *śramaṇa* származéka. A tunguz kétszótagos 'sámán' szó mongol, kínai, tibeti, indiai eredeztetése (ami természetszerűleg magának a tipikusan szibériainak tartott jelenségnek is déli párhuzamaira, esetleg eredetére engedett következtetni) nem tetszett az altáji nyelvek kutatóinak, akik eredeti altáji szónak szerették volna a 'sámán' megnevezését tekinteni. Amikor Diószegi egy tunguz igéből származtatja az egyszótagos *sam* (stb.) 'sámán' szót, voltaképpen ezt a külső teóriát cáfolja meg. Sőt mi több, összefüggésbe hozva a megnevezést a török *kam* 'sámán' szóval, nyilván arra utal, hogy a török nyelvekben ez a megnevezés tunguz (mandzsu) eredetű lehet. Feltűnő viszont, hogy a tunguz sámánizmus mindmáig legismertebb kutatója, Sirokogorov a tunguzban *šaman* szót (tehát egy kétszótagos formát) vesz alapul, és ezt itt jövevénynek tartja. (A kérdés rövid áttekintését l. Voigt 1984. 14–15.) Most nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a közkezen forgó török és tunguz (olykor etimológiai) szótárak miért nem foglalnak állást e kérdésben, csupán azt jegyzem meg, hogy a Diószegi-adta etimológiát tények nem támasztják alá. A sámán szó a tunguzban ugyanis kétszótagos.

Külön kérdés a ma nemzetközileg ismert *sámán* szónak a története. Noha itt is ismertek voltak olyan elképzelések, miszerint néhány európai nyelvbe nem az oroszból jutott volna el a szó, vagy hogy a modern (18. századi) perzsa lett volna a közvetítő nyelv, e feltételezésekre igazán nincs is szükségünk. Amennyire a nyelvtörténeti adatokat ismerjük, az oroszban a *шаман* szó először Avvakum protopópa nevezetes önéletírásában fordul elő, és részint helynév, részint a 'sámánkodás' gyakorlatát idézi (Vasmer-Trubacsov 1973. 401). Avvakum önéletírása három változatban ismert, ezek 1672 és 1675 között készülhettek. Tudjuk, hogy őt 1653-ban száműzték Szibériába, Tobolszk környékére, majd később Dauriába, a mongol határ közelébe. Minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy itt ismerte meg a szót, amelyet az orosz etimológusok a tunguz kétszótagos *šaman* szóval azonosítanak, és ennek jelentését 'buddhista szerzetes' magyarázattal adják meg. Feltűnő, hogy milyen kevés orosz etimológiai szótár foglalkozik a *шаман* és a *камлять* 'sámánkodni' szavakkal, nyilván azért, mert ezeket még a későbbi oroszban is szemmel láthatóan idegen, helyi elnevezéseknek tartották. Néha utalnak arra, hogy kolimai vagy aunuszi formák is ismertek — minden bizonnyal a helyi orosz dialektusok mellett. Az első, viszonylag részletes leírást a sámánokról és a sámánkodásról Ysbrant Ides és Brand 1692–95-ös követjárásának beszámolójában találjuk (ők tunguznak nevezik

a sámánokat, adataikat azonban későbbi kutatók a burjátokkal is kapcsolatba hozták), majd Gmelin 1734 és 1736 között összegyűjtött útibeszámolójának adatai között, amely 1751-52-ben Göttingenben már németül is megjelent. Kevésbé köztudott, hogy a sámán-szeánsz egyik első jobb leírása II. Katalin cárnő *Šaman sibirskij* című vaudeville-jében található, amelyet 1786-ban írt, illetve ez évben jelent meg a munka az ő tollából származónak tekintve. (Az adatokat lásd Voigt 1984. 14.)

A nemzetközi kutatás még igen kevésbé használta ki azt az értékes forrásanyagot, amely a moszkvai központi állami levéltárban (közismert rövidítéssel CGADA) található. Itt a 214-es fond (*Sibirskij prikaz*) és az 1177-es fond (a jakutszki katonai kancellária iratai) számos olyan összeírást tartalmaz a szibériai népekről, amelyekben a sámánizmus szempontjából igazán páratlanul érdekes történeti adatokra bukkanhatunk. Sajnos, ezeket — úgy-ahogy — másodlagos forráskiadványokból ismerjük, amelyek a vártnál kevesebb figyelmet fordítottak a sámánizmus-történeti és szótörténeti szempontból kiemelkedő iratokra. Dolgih monográfiája (1960) a nemzeti szervezetre vonatkozó adatokat összegzi, ám külön nem tér ki sámánizmus-történeti vonatkozásokra. Még feltűnőbb, hogy Vaszelevics könyve (1969), amely egyébként a történeti források fontosságát maga is hangsúlyozza, mégsem ad forrásadatokat az evenki (tunguz) sámánokra vonatkozó korai iratokból. Tugolukov cikkéből (1970. 227-8) viszont olyan adatokat idézhetünk, amelyek korábbiak a máshonnan ismertnél. Talán tunguz adat a 17. század közepéről az az irat, amelyben "Jatukuj, azaz Jaltani *šaman*" szerepel. Az angikagiri tunguzok körében a források szerint egy nemzetségben több sámán is működött a 17. század végén. Különösen érdekes az az adat, amely szerint 1640-ben az aldani tunguzok Laligir-nemzetségének élén egy Tomkoni nevű vezető, egyszersmind sámán állt. Ha itt az orosz írásmód csakugyan pontos, a *šeman* hangalak külön figyelmet érdemel ("князец, Томкони, шемаһ"). Az adatra Futaky (1975. 78) már felfigyelt, és a tunguz szó első szótagjában a vokális palatális színezetével magyarázza. Mindenesetre úgy látszik, az orosz etimológiai szótár első adatánál korábbi orosz nyelvű feljegyzések is vannak, amelyekben különböző tunguz területekről (és esetleg eltérő hangalakkal) ismerjük a szót, mégpedig a mai jelentésben ('sámán'), valamint ettől eltérő értelemben is ('buddhista szerzetes, ördögöknek szolgáló varázsló, egy-egy nemzetség vezetője'). Éppen ez a sokféleség az, amelynek következtében az látszik természetesenek, hogy már az 1640-es évektől fogva sokrétűnek mutató tunguz szót ekkor kétszótagosnak tételezzük fel, és ebből kiindulva gondoljunk belső nyelvi rekonstrukcióra.

Ami a közvetlen történeti adatokat illeti, a tunguzokra vonatkozó vagy vonatkoztatható ismert források száma ugyan a várhatónál nagyobb, és népevekből, helynevekből kb. a 13. századig (a nagy mongol népmozgásig, a ja-

kutoknak a Léna középső szakaszára való érkezéséig) visszafelé következtethetünk. Néhány esetben feltételezhetjük, hogy a nemzeti hagyományok, epikus folklór is őriznek adatokat a tunguzok korábbi életére vonatkozóan. Mégis, minthogy közvetlen adatunk nincs a sámánizmusra, és egyes tunguz csoportok akár az Urál keleti lejtőitől egészen a Csendes-óceánig, délen pedig a mai mongol határig előfordulhattak — e hatalmas területen pedig szinte a paleolitikumtól kezdve rendkívül sok, egyaránt alig ismert nép és kultúra létezhetett — voltaképpen csupán összehasonlító vallástörténeti és nyelvtörténeti kutatással mondhatunk valamivel többet a tunguz 'sámán' szó és társadalmi szerep esetleges fokozatairól a 17. századi orosz írásos forrásokot megelőző időkből. (Többször felmerült az a gondolat, hogy mongol, kínai, esetleg akár koreai sőt japán források valamivel több korai támpontot nyújthatnának, és ez végtére is nincs kizárva, azonban tudomásom szerint ilyen forrásokat eddig még nem tettek közzé.)

1981 szeptemberében, a sárospataki sámánizmus-szimpozíumon Robert Austerlitz a nyivh (gilják) sámánizmus néhány fontos terminusával foglalkozott, értelmezésükhöz általában a belső nyelvi rekonstrukció módszerét alkalmazva. Ettől némileg eltérő módon, noha röviden, mégis érintette viszont a nyivh *cam/camj* 'sámán' terminus kérdését is, amelyet esetleg a tunguzból való átvételnek tart, és amely megőrizhette a nyivhben a proto-tunguz *s- hangot. Véleménye szerint nem világos, mi is a nyivhben a szó vége felé található -m-, és vajon ez a tunguz igető *sa-*, *sā-* folytatása, vagy pedig deverbális nomenképző, esetleg participium. Ami a szó etimológiáját illeti, úgy látom, a tunguz igetőben nem elsősorban a 'tud, megért' jelentést, hanem a 'messzire eljut' jelentést tartja fontosnak, és legalábbis nyivh vonatkozásban ezt kapcsolatba hozza a sasmadárnak a sámánizmusban betöltött nagy szerepével (Austerlitz 1984).

Még érdekesebb, hogy felveti azt a lehetőséget is, hogy a tunguz szó a nyivhből származhat. A nyivh *c-* susogó kiejtése (*š-* vagy *č-* jelleggel) megmagyarázná, miért van a tunguzban a *samán* forma mellett *xaman* és *aman* alak is. Véleménye szerint Cinciusz (1977. 59) adata ellenére sincs viszont *š-* adat a tunguzban: a Köves-Tunguzka melletti evenki *šamān*, *šamāldā* adatok későbbi visszakölcsönzések az oroszból. Az orosz szó *š-* (és nem *s-*) formája is arra vall, hogy nem lehet az orosz adatot közvetlenül a tunguzból eredeztetni, hiszen akkor *saman lenne a várható orosz hangalak.

Nem látom viszont világosan azt, hogyan is képzei Austerlitz a nyivh szó átvételét az oroszba, amikor az idézett történeti források nem erre, hanem tunguz átvételre vonatkoznak. Sokkal inkább azt tartom elképzelhetőnek, hogy az oroszban vagy egy *š-* jellegű tunguz forma bukkant fel először, vagy mondjuk hanghelyettesítéssel egy tunguz *xaman* szóra vezethető vissza az orosz *š-*.

A nyivh etimon másik nehézsége az, hogy a *cam/camj* megintcsak egyszótagos alak, amiből még komplikáltabb módon lehetne a tunguzban a kétszótagos formát megmagyarázni.

1985 márciusában kérésre Austerlitz még egyszer összegezte a nyivh etimon problémáit. Eszerint a szahalini nyivh *camj* (ezzel szemben az amúri nyivh forma *cam*) szó két jelentésű: 1. 'sámán', 2. 'sas'. A tunguz szó esetében elképzelhető, hogy egy eredetibb, ma ismeretlen 'sámán' jelentés tabujellege következtében alkalmazták a 'sas' jelentésű szót. Elképzelhető a jelentéskapcsolat a sas és a sámán egyaránt távolra repülő képessége alapján. A tunguz *sā-* 'tudni' igető *-ma* toldalékát elég bonyolult megmagyarázni. A török és mongol *xam, kam* stb. sámánelnevezések vizsgálata külön kérdés (Austerlitz 1985). Ehhez hozzátehetem, hogy más (pl. ket) terminusok ide kapcsolása nem teszi a problémát egyszerűbbé, vagy megoldhatóbbá.

Egyelőre óvatosan úgy látom, annyit tudunk, hogy kb. a 17. század közepén különböző tunguz csoportoknál megvolt a kétszótagos 'sámán' szó, és ebből eredeztethetjük az orosz formát, amiből a mai nemzetközi szó származik. Noha több külső etimológiát javasoltak már a tunguz szóhoz, a kínai, szanszkrit, török, sőt a nyivh egyeztetések eddig nem voltak bizonyítottak. Ugyanakkor a tunguzon belül a belső keletkezést sem tudjuk igazolni, ezért lehetséges, hogy mégiscsak jövevényszó ez a tunguzban, vagy pedig jelentős jelentésátvitel történt, amely a 'buddhista szerzetes' és 'nemzetiségi vezető' jelentéseket egyaránt lehetővé tette. A szibériai sámánizmus nomenklaturájában egyébként is jól ismert tény, hogy idegen szavakat használnak, illetve a jelentéseken alaposan változtatnak (Voigt 1984. 15, 17).

VOIGT VILMOS

Irodalom

- AUSTERLITZ, R. (1984), On the Vocabulary of Nivkh Shamanism: The Etymon of *gas* ('Drum') and Related Questions. In: M. Hoppál (ed.), *Shamanism in Eurasia* 2. Göttingen. 231–241.
- AUSTERLITZ, R. (1985), Kéziratoss feljegyzés a szerző kérésére. Kelt 1985 március 18-án.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* III. Budapest.
- CINCIUSZ, V.I. (red.), (1977), *Szravnitel'nyj szlovar' tunguszo-mandzsurszkih jazikov* II. Leningrad..
- DIÓSZEGI VILMOS (1947), Sámán. *MNy* 43: 211–212.
- DOLGIH, B.O. (1960), *Rodovoj i plemennoj szosztav narodov Szibiri v XVII v.* Moszkva.

- FUTAKY, I. (1975), *Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen*. Wiesbaden.
- TUGOLUKOV, V.A. (1970), *Szocial'naja organizacija evenkov i evenov*. In: I.Sz. Gurvics – B.O. Dolgih (red.), *Obscseszivennyj sztroj u narodov szevernoj Szibiri XVII — nacsalo XX v.* Moszkva. 214–246
- VASZILEVICS, G.M. (1969), *Evenki. Isztoriko-etnograficseszkie ocserki (XVIII — nacsalo XX v.)*. Leningrad.
- VASMER, M. – TRUBACSOV (1973), *Maksz Faszmer, Etimologicicseszki szlovar' russzko-gozszo jazyka. Perevod sz nemeckego i dopolnenija O.N. Trubacsova. IV.* Moszkva.
- VOIGT, V. (1984), *Shaman — Person or Word?* In: M. Hoppál (ed.), *Shamanism in Eurasia 1*. Göttingen. 13–20.

Shaman — A Word and a Meaning

by VILMOS VOIGT

The international word *shaman* is known in scientific publications since the fifties of the 18th century. Its earliest records noted by Russian etymological dictionary data are from about 1660. The word came to Europe via Russian, and Russian texts refer to a Tungus word with the same phonetics and meaning. During the last one and half century many etymological attempts aimed to connect the Tungus word with Sanskrit, Pali, Chinese etc. words, with Altaic words — or, on the other hand to argue for a genuine Tungus origin of the term. After carefull consideration much of the suggested etymologies seem to be unfounded or unverifiable. Austerlitz in his paper on inner reconstruction of some Gilyak (Nivkh) words concerning shamanism (1984) has suggested possible contacts with Gilyak *cam/camj* with a bifurcational meaning 1. 'shaman', 2. 'eagle'. The author is of the opinion that this possibility might be existing, still at present it has some difficulties as regards e.g. the bisyllabic Tungus forms. Referring to some Russian taxation documents about the Tungus, the author dates back the Russian word *šaman* as early as about 1640, and emphasizes the phonetical and semantical differences in early documents, reaching e.g. to forms like *šeman* or 'Buddhist monk', 'clan leader' etc. All what we know about the etymology of the word for sure is that it came in a bisyllabic form from the Tungus to the Russian not later as about 1640. At present the more comparative views are mere suggestions, deserving further studies or in need for more supporting data.